

**TÜRKMEN ŞAİRİ MAĞTIMGULI VE ONUN ESERLERİ
HAKKINDA BİLİNMESİ GEREKEN KONULAR-2***
A New Angle on Makhtumkuli and His Literary Heritage-2

*Youssef AZEMOUN (Yusuf AZMUN)***

Yazma Nüshalardan Aktarılan Mağtımğulı'nın Şiirlerinden Örnekler

Bugün, “Nâler Göriner” adıyla bilinen bu şiirin Mağtımğulı'nın ölmeden önce söylediği rivayet ediliyor.

Seyle edelîñ bu cahāna

Cahānda nâler göriner

İskender, Cemşîd saldıran

Beýik binālar göriner.

seyl edelîñ ‘bakalım’

saldıran ‘...+in inşa ettirdiği’

Bîşeleri şîr peleñli

Gül- ‘izār nowça bileñli

Gün düşmedik ter öleñli

Çeşmeli çāylar göriner.

Fars. bîşe ‘orman’

nowça bileñ ‘taze yeşillik’

öleñ ‘çayırılı, çimenli yer’

Yaradan yaratdı yökdan

Dāğlar dünyā sürer çoğdan

Sōrsañ habar berer Nūh’dan

Ġarrığan āwlar göriner.

ġarrığan ‘yaşlanan’

* Yazının ilk bölümü için bk. TDAY-Belleten 2012-1.

** yusufguzin@gmail.com

Çāğlan yalan dūnya çāğlan
Ne gülen ġālar ne āğlān
Ġār yağmurlāp burcu bāğlān burcu ‘donmuş kar’
Safālı cāylar göriner.

Serinden dumānı gitmez
Eyyām ötip yere batmaz
Ġarrīp ġālmaz, ölmez yitmez
Ġorğanlı dāğlar göriner. ġorğan ‘korunaklı büyük bina

Ne küibe ġālar ne çeten çeten ‘çatma çadır’
Senemler seyl edip öten
Tūtī, bilbil mesğen tutan ‘papağan ve bülbülün mesken edindiği’
Hawālı cāylar göriner.

Mağtımğulu, kim bār ölmez
Acal doymaz, zemīn dōlmaz acal ‘ecel’
Asmān īnmez yer çewrilmez
Gün yōriyr āylar göriner. (Nazarov 1983: 60-61)

“Ġān Çıkar” adıyla bilinen bu musammat şiirde birkaç Çāğatay unsuru dikkati çekiyor. Bu şiir *müstef’ilün müstef’ilün müstef’ilün müstef’ilün* vezninde bir musammat olduğu hâlde, basılan Mağtımğulu divanlarında her dize ikiye bölünerek her beyit bir dōrtlük şeklinde sunulmaktadır. Bu yüzden dōrtlük hâline getirilmiş dōrdüncü beyitte kafiye düzensizliği göze çarpmaktadır.

Ger tutsa hālīmdın habar, ġūrı: ağaçdan ġān çıkar
İnsān şerārımdın eser tapsa tenindin ġān çıkar.

Ġārūn kılıp mālın edā, şad cān eder bolsa fedā
Gün şem’idin bolıp cudā, nūrın goyıp pīnhān çıkar.

Bir ġuşede o:lup muķīm¹,kōñle: getirsem ķudretin
Her ġuşe-i vīrānedin şad genc-i bī-pāyān çıkar.

1 Bu sözcük kafiye için uygun değil. ‘İyi bir yer tutan, mekân edinen’ anlamındaki bir yazmada gördüğüm **mekîn** daha uygundur.

*Könlümge gelgen nakşlar, ger gözge peydā bolsalar
Ĝoşulsa ger nādānlar, kāmīl bolıp merdān çıkar*

*Hîç añmayın zîr u zeber, ger tapsa cezbimdin eser
Bî-dîn elifdin bî-ħabar, bāş demde bir Ğur'ān çıkar. çıkar 'hatmeder'*

*Cebr etdi Cemşîd cānına, yetgeydi ma'dān kānına
Yüz yıl okîp pāyānına, ne Zāl u ne Luĝmān çıkar.*

*Men hem Ferāĝî ol ħadar, 'aĝlumnı ħıldım der-be-der
Bir bā-hüner tapsa ħabar, per bāĝlayıp asmān çıkar.*

*Maĝtımgulı āz eyle söz, bārça: ħalır dāĝ u deñiz barça 'hepsi'
Topra:ĝa dōlsa: uşbu göz, Ğaĝdın yene: fermān çıkar.*

(Garrıyev 1977: 54-55)

“Boldum Giryāna” adı verilen aşāĝıdaki şiirin Puşkin'in “Prorog” (Peygamber) adlı şiiriyle benzerlikleri olduğuna inanılıyor:

*Yāzıĝım yād edip yüzim ħāk edip
Sāher nālîş bilen boldım giryāna
Dîdeden yāş tōküp sînām çāk edip
Tilbe dek ōzimni urdım her yāna.*

*nālîş < Fars. nālîş 'inleme'
sîna < Fars. sîne*

*Könlümni geçirdim cümle cahāndan
Ne cahāndan, belki el üzdim cāndan
Ğızır'dan 'İsā'dan Şāh-ı Merdān'dan
Himmet istāp baĝdım sū-yı asmāna.*

*Asmānıñ yüzinden Kehkeşān öçdi
Nāgehān üç ārge nazarım düşdi
İki yāşıl geymiş bir sefid-püşdi
Gözüm gördi dilim gelmez fermāna.*

*öçdi 'söndü'
sefid-püş 'beyaz giyinmiş'*

*Bîri gelip elin göĝsime urdı
Bîri bir tîĝ bile yüreĝim yārdı
Aĝzıma aĝzın goyup biri dem urdı
Diyrler arzıñ diygin Şāh-ı Merdān'a.*

Bular beyle diygeç dilim açıldı
Ġāna ġāna mey-i maħabbet içildi
Köñlüme yedi tür su 'āl geçildi
Diydim ruħşat(ruġsat) bolsa gelsin zıbāna.

İki uzın ārdır bir ġisġa kaddır
Diydiler hoş waġtdır yaġşı furşatdır
Söziñ bolsa sōra diyrler ruħşatdır
Köñle gelen sözüñ geltür (geltir)beyāna.

Diydim gökden ağır yerden merd nedir? merd (Fars.) 'cömert'
Deryādan bāy nedir sengden saħt nedir? saħt (Fars.) 'sert'
Ötdan yakıcı ne büzdan serd nedir?
Zāherden āciġrāk nedir bu cāna? āciġrāk 'daha acı'

Diyrler yaman töhmet ağır asmāndan
Ġaharsız (kaħrsız) yaġşı söz ġiñdir cahāndan ġiñ 'geniş'
Munāfikıñ köñli saħt sengistāndan sengistān Fars. 'taşlık, taşlı yer'
Ehl-i kāni' meñzār baħr-ı 'ummāna.

Cebr etġüci sulţān yakıcı kōzden
Baħıldan dilemek sowıkdır büzdan
Cefāġa cān çekmek zāhr-i cān-süzdan?
Bu sözler öġütdir bizden nişāna.

Bular beyle diygeç yerimden turdım
Ġadam (kadem) urdım el eteġ(i)ne yetirdim
Mest boldım sust boldım ōzim yitirdim
Kep-kelām tapmadım ġāldım ġayrāna.

Diydiler üç kişi boldık ustādiñ
Dāyim destān bolsın 'ālemde ādiñ
Maġtımğulu waġtdır iste murādiñ(murādiñ)
Bu sırr(ı) aħmak (aħmak) açar yā bir dīwāna.

(Garrıyev 1977: 102-103)

2 Faħıra cebr etmek āci zāherden, Cefāya şabr etmek āci zāherden ... gibi varyantlar da var. Bunlar kafiye bakımından uygun deġildir. Bir yazmada gördüğüm bu bentteki dize anlam ve kafiye bakımından daha uygundur.

Yazmalarda Bulunmayan ve Mağtulgulı'ya Ait Olduğu İddia Edilen Şiirlerden Örnekler

‘Adam Yerine Konsam’ anlamındaki “San Bolsam” adlı şiirde alçak gönüllülüğü vaaz eden Mağtulgulı, İran klasik edebiyatının Sa’dî, Firdevsî gibi önemli şahsiyetlerinin mevkisine ulaşmayı arzu ediyor. Şiirde vezin ve kafiye karmakarışık, edebî kişiliklerin adları da ilginç! Bu şiirin orijinalindeki affedilmez bazı hatalar düzeltildiği hâlde tutarsızlıkları dikkati çekiyor:

*Cân göterip barıp yetdim bir bābdan
Hırka geyip il içinde sān bolsam
Tün içinde barıp beytullāh tapdım
Zār yığlağan şahiblerde hūn bolsam.*

*Ebū Sa’d, Omar Ḥayyām, Hemdānī
Firdewsī, Nizāmī, Hāfiz, ? perwānı
Celāleddīn kibi ?Cāmī-y-ün- Nāmī
Alarnıñ yānında men hem sān bolsam.*

*Damengırde (?)yörgegen ustād Nowāyı
Çehār dīwān Ferhād-Şirin zībāyı
Zāhirüddīn Bābür Mızān-ul-owbī
Ġāşlarına barıp men Mecnūn bolsam.*

*Oķıp idim ol Sa’di’niñ bostannı
Gör ne ‘acab Ḥāķānī’niñ Medāyini³
İstārmen Şāh-nāma Sāķī-nāmānı
Mālik⁴ ‘Omar birlen Süleymān bolsam.*

*Arba’ın⁵ golunda ey Mağtulgulı
?Rüstem u İskender hiç tutmaz yōlı
Ne bolsa bilgey sen ilniñ hıyālı
Derdliler ālnında men Luķmān bolsam.*

3 Bu söz düzeltilmeden önce “Medyanı” yazılmış (Aşırpur 344)

4 Daha önce bu sözcüğün yerine Ar. “halife”nin Rusçası Ḥalif sözcüğü kullanılmış (aynı yerde)

5 Bu sözcüğün yerine daha önceki baskılarda ‘eski bir Rus silahının adı’ olan “Arbalet” kullanılmıştı.

Çok anlamsız dizelerden oluşan bu şiirin daha anlamsız olan iki bendini almadık.

Mağtımğulı'nın yazma nüshalarındaki şiirlerinde “Türkmen” sözü bir defa bile kullanılmamıştır. Şair, Türkmen boylarını birleşmeye çağırır; ama Türkmen sözünü kullanmaz. Aşağıda sunacağımız şiirde Türkmen sözü bol bol kullanılmıştır. Aruz kalıbında yazılmaya çalışılan sunacağımız bu şiirde birinci dizenin vezni *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* olduğu hâlde bu vezin diğer dizelerde tekrarlanmıyor. Kafiye oluşturulan sözcükler birinci beyitte *Türkmen binâsı* olduğu hâlde daha sonraki beyitlerde şöyle sıralanmışlardır: ... *Türkmen galâsı*, ...*şâniñ belâsı*,... *yiğitniñ höwesı*,...*gül lâlesi*, ...*olarniñ nâlası*, ...*Türkmen bâlası*, ...*köñül hilesi*, ...*onuñ sâyası*. Böyle kafiye olmaz. Bunları, Mağtımğulı'ya yakıştıramayız. Görüldüğü gibi şiirde kafiye yok, vezin de yok, aşağıda görüleceği gibi tutarlı anlam da yok. Bu hâliyle de (neredeyse hükümet zoruyla) bu şiir Mağtımğulı'ya mal ediliyor. Bu şiirin sadece dört beytini veriyoruz:

*Ğurduğım aşlında bilgil bu zemîniñ mîhıdır,
Eğer ol erkân mıdâm, budur ki Türkmen binâsı.*

*Terk-i dünyâ eyleyir, gelse rakıblar gâşına,
Bil, polatdan binâ bolğan, budur Türkmen galâsı.*

*Süleymân hem Rüstem, Zâl, Cemşid oña bolmuş gedâ,
Günde yüz müñ salsa leşger, değmez şâniñ belâsı.*

*Dağlar ondan alar tağlım, leşgeri sap-sap durar,
Her salanda zülpükârın artar yiğitniñ höwesı.*

Birinci beytin ikinci dizesinin vezni birinci dizenin veznine uymuyor; bu dizedeki *'erkân mıdâm'*ın bir anlamı yok. Bu dizedeki *budur ki Türkmen binâsı* Türkmençe değil, başka bir Türk lehçesinde de böyle bir cümle yapısı yoktur. Üçüncü beytin birinci dizesinde büyük harflerle yazılan Süleyman, Rüstem ve Cemşid'i kapısında dilendiren Türkmen binası mı, yoksa Türkmenler mi, belli değil.

Böyle şiiriyetten uzak, tutarsız ve mantıksız bir şiiri Mağtımğulı'ya yakıştırmak doğru değil. Bu, Türkmen edebiyatına indirilen bir darbe sayılır. Böyle mantıksızlıklar, “Türkmen Binası”na da zarar verir.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde, yukarıda belirtildiği gibi ideolojik ve din karşıtı şiirler Mağtımğulı'ya mal ediliyordu ve şairin külliyatına dâhil ediliyordu. Dinî temalı şiirler ise şairin külliyatına alınmıyordu. 1990'da Abdırâh-

man Mülkamanov ve Bayram Cütdiyev'in baskıya hazırladığı, şairin yirmi yedi dinî temalı şiiri *Bağışla Bizni-Çap Edilmedik Gosğular* adıyla 46 sayfalık büyükçe bir cep kitabı ebadında Altın Guşak Yayınevi tarafından yayımlandı. Şiirler ve anlaşılmayan sözcükler için açıklama yapılmamıştır. Basılan şiirlerin bazılarının hatalı okunmuş olması ve kafiyelerdeki düzensizlik düşündürücü; bunlar başkalarına ait olabilir. Bu kitapçık basıldıktan sonra birkaç Mağtımğulı külliyyatı yayımlandı, ancak yazmalardaki dinî şiirlere bunlarda yer verilmedi.

Çok kötü istinsah edilen yüzlerce Mağtımğulı divanını incelemek başlı başına bir sorun. Türkmenistan'ın Gol Yazmalar İnstitüsü (Kütüphanesi) da araştırmacılara yazma eserlerin kopyasını vermiyor. Her bir yazma eseri görmek için kütüphane müdüründen izin almak gerekiyor. Bu durum düzgün bir Mağtımğulı külliyyatını çıkarmayı zorlaştırıyor. N. Aşırpur Meredov'un elli yıl çalışıp hazırladığı *Mağtımğulı Divanı*'nın eleştirel metninin Türkmenistan'da basılmasına izin verilmedi. Bu kitap İran'da, Arap alfabesiyle ve Farsça açıklamalarla "on-line" basıldı. Bu da bugün elimizde bulunan en güvenilir metin. Bu müellifin *Mağtımğulı'nın Düşündüriliş Sözlüğü* adlı kitabı da İran'da basılmıştır.

Sonuç

Türkmen edebiyatı Mağtımğulı'nın zuhuruyla yeni bir kimlik kazandı. XVIII. yüzyıl şairi olarak bilinen, ancak XIX. asrın başlarında vefat ettiği öğrenilen şairin eserleri ve hayatı XIX. yüzyılın ortalarında ilgi çekmeye başlamıştır. Eserleri XIX. yüzyılın sonlarında incelenmeye başlanmış, XX. yüzyılın başlarında da özellikle Rus şarkiyat âlimleri şairin hayatı ve eserleri üzerinde çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Bu dönemde şiirleri birçok yerde basılmıştır. Mağtımğulı, etkileyici şiirleri ve Türkmen edebiyatına getirdiği yenilikle Türkmenlerin millî şairi olarak kabul edilmiştir.

Şairin şiirleri tema yönünden zengindir; çok değişik temalarda şiirler yazmıştır. Ayrıca, çok az sayıda gazel ve kaside yazmış ve halk edebiyatı malzemelerini kullanarak koşuk tarzında yazmayı tercih etmiştir. Halk zevkine ve anlayışına yakın olan özellikleriyle, geniş kitlelere hitap eden şiirleri Orta Asya ve Kafkasya'da hızla yayılmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında ve daha sonra Mağtımğulı'nın şiirleri Rusçaya çevrilmiş ve birkaç defa kitap olarak basılmış, böylece şairin şiirleri Slav halkları arasında da yayılmıştır.

Ünlü şairlerin şiirleri bazen taklit edilir, kimi zaman da belli amaçlar için kullanılır. Mesela, Ömer Hayyam çok az sayıda rubai yazmış olduğu hâlde, bugün ona mal edilen binden fazla rubai vardır. Ömer Hayyam'a karşı olan Gazalî taraftarlarından Necmü'd-Dîn Dâye'nin yazdığı inanç karşıtı rubai-leri Ömer Hayyam'a mal etmeye çalıştığı bildiriliyor (Peter Avery ve John

Heath-Stubbs 1981: 27). Daha sonraları da şarap için ya da din karşıtı olan rubailer yazanlar, cezalandırılmamak için yazdıklarını Hayyam'a mal etmişler, bunun sonucu olarak da rubailerin sayısı gittikçe artmıştır. Benzeri duruma Mağtımğulı'nın edebî mirasında da şahit oluyoruz. Türkmenlerin ve diğer Orta Asya halklarının halk ozanları seyirci ve dinleyiciyi etkilemek için söyledikleri türkülerini Mağtımğulı'ya mal etmişler. Sovyet Dönemi'nde, Türkmenistan'da birçok düşük seviyeli ve Mağtımğulı'ya ait olmayan şiirler Komünist Partinin onayıyla şairin divanına dâhil edilmiştir. İfşa edilmiş olmalarına rağmen hâlâ geçerliliğini devam ettiren bu şiirlerin bazıları Sovyet Dönemi'nin ideolojisine uygun olarak sunulmuştur.

Şairin kendi eliyle yazdığı divan mevcut değildir. Hazırlanan divanlar da şairin yanlış istinsah edilen şiirlerinden, halk ozanlarının bazı türkülerini ve kulaktan kulağa gelen ve halk arasında yaygın olan bazı şiirlerden oluşmaktadır. Zaten hatalı olan nüshalardan alınan şiirler Mağtımğulı'nın dilinde değil günümüz Türkmencesinde sunulmaktadır. Bunlar da metin kargaşası yaratmaktadır. Bu kargaşaya bir de şaire ait olmayan şiirler eklenince içinden çıkılmaz bir durum ortaya çıkmaktadır. Çünkü şairin edebî mirası kendisine ait olmayan şiirler esasında değerlendirilmektedir. Bu da edebî bir kargaşa oluşturmaktadır. Bu durum, şiirlerin, yukarıda gösterdiğimiz "sırtlanın kemiği ardına sığacaksa yemesi" düşüncesi esasında yorumlanmasına ve Türkmenlerin, "Türkmeniñ" adlı şiirinde olduğu gibi, düşman arayan bir halk olarak betimlenmesine yol açmaktadır.

Mağtımğulı her yönüyle inceleniyor ancak divanının düzgün metninin ortaya çıkması konusunda fazla çalışılmıyor. Nurmuhammed Aşurpur Meredov'un yazma nüshalar üzerinde uzun yıllar çalışarak hazırladığı divan bir boşluğu dolduruyor ve dikkate alınması gerekir. Metnin doğruluğu üzerinde de daha çok çalışmak gerekir. Şairin şiirlerinin İngilizce çevirisinde en çok ilgi çeken şiirleri tasavvufi ve dinî temalı şiirleri olmuştur. Bu şiirler de şairin divanına dâhil edilmemektedir. Şairin şaheserleri sayılan şiirler göz ardı ediliyor, ona ait olmayan şiirler onun divanına alınıyor ve bu şiirler esasında şairin edebî mirası değerlendiriliyor. Bu, üzerinde durulması gereken çok önemli bir sorundur.

EK

Önemli Bir Edebî ve Tarihî Belge Sayılabilecek Bir Röportaj

Altıncı nesilden Mağtımğulı'nın ailesine mensup olan Gara İşan, ömrünü Mağtımğulı ile ilgili bilgi toplamakla geçirmiştir. Birçok edebiyat araştırmacılarına önemli bilgiler vermiştir. Ne yazık ki araştırmacılar Mağtımğulı ile ilgili değerli bilgileri Gara İşan'ın adını anmadan kullanmışlardır. Aşağıda, Gara İşan'ın 31 Eylül 1987 tarihinde, İran'da, Cergelan köyünde Eminullah

Goli'ye verdiği röportajı sunuyoruz. Bu röportajda Mağtımğulı'nın siması, sosyal faaliyetleri, yaşayışı ve başından geçirdiği maceralar gibi birçok ilginç konular değerlendirilmektedir. Mağtımğulı'yı öğrenmek isteyenler için önemli bir belge niteliğinde olduğu için röportajı olduğu gibi sunuyoruz. Türkmence konuşan Gara İşan'ın çok uzun bir konuşmasının bir bölümü benim çevirimle *Journal of Makhtumkuli Studies*'de İngilizce olarak yayımlanmıştı (Vol. 2, 2000, pp. 7-13). Şimdi bu yayının Türkçe çevirisini sunuyoruz. Gara İşan'ın verdiği röportaj olduğu gibi aktarılmıştır. Bu yüzden de zaman zaman tekrarlar olmuştur.

Soru: Mağtımğulı'nın siması hakkında ne biliyoruz?

Cevap: Çeşitli anlatımlar duydum. Hepsi de birbirine benziyor. Yüz yıldan fazla yaşayan Gızılbatlı bir adam şöyle demiş *“Ben Molla Mağtımğulı'yu Gızılbat'ta gördüm. Bir sōğı (tomruk) üstünde oturmuş, saçını kestiriyordu. Bana onun Molla Mağtımğulı olduğu söylendiğinde ona iyice baktım. O ‘sarı yağız’ (sarışın), koyun gözlü idi. Sarı ve nisbeten seyrek sakalı vardı.”* Bu anlatım başka Gerkez “ak sakallıları” tarafından da onaylanmıştı. Herkesin anlattığı onun biraz sarışın ve seyrek sakallı, biraz küçük cüsseli ve dikkati çekecek kadar yakışıklı olması.

Bu, başka Gerkez ihtiyarları tarafından da onaylanmıştı. Mağtımğulı öldüğünde insanlar onun nasıl bir adam olduğu hakkında konuşuyorlarmış, onun nasıl biri olduğu hakkında herkes bildiğini anlatıyormuş. Siması hakkında herkesin söylediği hep aynı, biraz sarışın, sarı seyrek sakallı, koyun gözlü ve kemikli yüz yapısı olan biri.

Teke Boyu'ndan bir yaşlı adam da bir zamanlar şöyle bir açıklama yapmış: *“Ben Mekke'ye hacca gittim. Mekke'de her sabah erkenden bir camiye namaza gidiyordum. Her sabah benden önce genç bir Türkmen'in önümde namaza durmuş olduğunu görüyordum. Bir gün benden de önce namaza gelen bu kişiye kim olduğunu sordum. Molla Mağtımğulı olduğunu söyledi.”* Bu olayı şairin şiirleri onaylamıyor. Mekke'ye gitmek istediğine dair bir şiiri var. Belki bu şiiri Mekke'ye gitmeden önce yazmıştır. Neyse, bu Teke *“Ben Molla Mağtımğulı denen adamı gördüm, biraz sarışındı, kemikli yüzü vardı, koyun gözlüydü, sakalı da sarı ve biraz seyrek.”* demiş.

Soru: Geçmişte Gerkez halkının içinde Mağtımğulı'ya benzeyen var mıymış?

Cevap: Evet. Geçmişte, Gerkez halkından Mağtımğulı'yı görenlere şairin simasıyla ilgili sorular sorulmuş. Bu konu ağızdan ağıza yayıldığı zaman, Mağtımğulı'nın ailesinin soyundan olan Gulça İşan isminde birisinin Mağtımğulı'ya çok benzediği söyleniyormuş. Bu Gulça İşan görünüşüyle Mağtımğulı ile kolayca karıştırılabilirmiş. Gulça İşan'ın çocuğu olmamış.

Ben onu görenlere, yaşlıyken Gulça İşan'ın simasının nasıl olduğunu sordum. Onlar, Gulça İşan'ın nisbeten küçük cüsseli, biraz sarışın ve sarı gözlü olduğunu, sarıya çalan sakalının da biraz seyrek olduğunu söylediler. Bunu söyleyenlerden daha önce yaşayanlar da Mağtımğulı'yı görmek isteyenler Gulça İşan'ı görmeliydiler demişler.⁶

Gerkezler arasında yaygın olan bu hikâyeleri göz önünde bulundurduğumuzda, Türkmen ressamlarının çizdikleri Mağtımğulı portresinin onun gerçek simasını yansıtmadığı ortaya çıkar. Onların çizdiği burun ve sakal doğru değil. Sakalını çok gür çizmişler. Belki gözleri doğru çizilmiştir. Ama burnu benzeriyor. Burnu anlatılanlardan daha büyük görünüyor. Bunları, duyduklarıma dayanarak söylüyorum.

Soru: (Anlaşılmıyor)

Cevap: Türkmenistan'ın güneyinde Noğur ya da Noğurlı denen bir Türkmen boyu var.⁷ Noğur topluluğunun Ayı isminde bir aşireti var. Onların ihtiyarlarından bilgi toplamak istedim. Geçmiş zamanın Ayı aşireti arasında İşangulı isminde biri varmış. Onun torununun torunu ve onun çocukları hâlen (1980'lerde) yaşıyorlarmış. Onlardan biri şu hikâyeyi anlattı: *“Anne tarafımızdan dedemizin dedesi İşagulı yeni yetme bir gençken dağda koyun güdü-yormuş. Kulağında bir yara varmış. Önemli kişiler oldukları hâl ve tavırlarından anlaşılan iki kişi ona doğru gelmişler. Bunlardan biri ona 'kulağında yara var' diyerek kulağına bir fiske vurmuş. Canını acıtmış ama yarası iyileşmiş. Sonra o, köye gittiğinde günün önemli haberi köye Mağtımğulı ve Dur-dı Şahîr'in gelmiş olmasıymış. Mağtımğulı'nın Garri Noğur'a gelmesi onun annesi ve babasını çok mutlu etmiş. Onlar da bu olay hakkında büyük bir sevinçle konuşuyorlarmış. Mağtımğulı'nın nasıl bir insan olduğu sorulduğunda 'Yanımdan geçti ve kulağıma bir fiske vurdu.' demiş. Sonra, Mağtımğulı'nın çehresi aklına geldiğinde onun biraz sarışın ve koyun gözlü olduğunu ve biraz seyrek olan sarı sakalı bulunduğunu söylemiş.”*

Hoca boyundan olup yıllar önce vefat eden Hümmet Hoca, Mağtımğulı Molla'nın Garri Noğur'a geldiğini ve akrabaları olan Söyün Hoca'nın bahçesinde elinde bir kitapla bir söğüt ağacının altında otururken görüldüğünü söylemiş. Önemli bir şahsiyet olduğu için, o zamanın geleneği icabı herkes gidip yanına oturamıyormuş, onu daha önce görmeyen ve merak edenler ona ancak uzaktan bakıyorlarmış. Mağtımğulı'nın elindeki kitabın Kur'an mı yoksa kendi kitabı mı olduğunu anlayamamışlar.

6 Ben Gara İşan'ın babası Ata İşan'ı görmüştüm. Onun siması da yukarıda anlatılanlara uyuyordu, nispeten küçük cüsseli, biraz sarışın ve koyun gözlü idi. Ata İşan görünüşü olarak Mağtımğulı için söylenen özellikleri taşıyordu.

7 Noğur hem yer adı hem de bir boyun adı. Noğur, Moğolca bir kelime ve 'göl' demek, Azerbaycan Türkçesinde de 'havuz, su birikintisi' anlamında kullanılıyor.

Hallı Hacı isminde birini tanıyoruz, Ata İşan ile aynı yaşta. O, Mağtımğulı'nın zamanında yaşayan bazı kişiler ve onların yaptıkları işler hakkında bilgi veriyor. Hallı Hacı, Mağtımğulı'nın cenazesinin beyaz bir deve üzerinde taşındığını söylüyor ve deveyi yürüten de, o devenin Cānān Āğa'ya ait olduğunu söylemiş. Cānān Āğa çok eski zamanda Garrı Molla'nın (Döwletmāmet Azādı) yaşadığı dönemde yaşamış. Hallı Hacı Mağtımğulı'nın cenazesinin beyaz bir deve üzerinde Ak Tokay'a getirilip defnedildiğini söylemiş. Cānān Āğa ile ilgili yaptığımız araştırmadan sonra onun Garrı Molla zamanında yaşadığını ve beyaz bir devesi olduğunu öğrendik.

Garabābek adında da yaşlı bir adam var. Onun yaşı şimdi seksenin üzerindedir. Onda Mağtımğulı'nın yazma bir nüshası var. Mağtımğulı'yı gören biri tarafından yazılmış olduğu söyleniyor. Garabābek'in babasının adı Tōrum, Tōrum'un babasının adı da Garabābek, onun babasının adını hatırlamıyorum. O yazmış. Mağtımğulı'nın bulunduğu köye baskın yapılmış. Mağtımğulı'nın kitapları dâhil her şeyi bir deveye yüklenmiş, devenin suda ayağı kaymış ve suya düşmüş, el yazması kitabı dâhil bütün kitapları suya gitmiş. Bu hikâye, konuyla ilgili şiirin ortaya çıkmasından önce de vardı. Bilgiyi Āğacān Āğa isimli birinden almıştım.⁸

Bu hikâye halk arasında üzüntü yaratmıştı. Sonra Mağtımğulı'nın dikte ettiği şiirler yazılmış. Bu kitap da “sum(?)” denilen, dağın oyulmasıyla yapılan bir evde çıkan yangında yanmış. Sonra Molla Durdı Goşşuklı kalan şiirleri toplamış ve başkalarının okuduğu şiirleri ona eklemiştir.

Molla Durdı, Mağtımğulı ile ilgili iki hikâye anlatmış. Bunlardan biri Mağtımğulı'nın çocukken çıldırmış vaziyette ağzı köpürürken bulunmasıyla ilgili. Mağtımğulı uyuyormuş. Bir düğün varmış. Annesi Arazgül Bibi ve babası Garrı Molla onu uyandırmamışlar. Onu bırakarak düğüne gitmişler. Sonra düğünde, onlara Mağtımğulı'nın tuhaf bir durumda olduğunu, ağzı köpürdüğü haber vermişler. Eve gitmişler, Garrı Molla “*Sana ne oluyor can oğlum?*” demiş. Bu olayla ilgili olarak şairin “Bir gıce yatırdım, tünin yârında” dizesiyle başlayan şiiri, bugün “Turğul Dîdiler” adıyla bilinen şiiri ortaya çıkmış. Molla Durdı Goşşuklı, Mağtımğulı'yı ancak belli bir mesafeden görebilmiş ve onunla oturup sohbet edemediğine üzülüyormuş. Bu yüzden de büyük bir zevkle onun şiirlerini topluyormuş. Mağtımğulı'nın çehresi sorulduğunda

8 Mağtımğulı'nın şiirlerinin arasında “Reygān Eyledi” adıyla bilinen bir şiir var. Ömrünün büyük bir kısmını Mağtımğulı'nın yazma nüshaları üzerinde çalışmakla geçiren merhum N. Aşırpūr bu şiirin Molla Pîrim'e ait olduğunu söylemişti. Doğru olabilir, zira şiirde kafiye bakımından tutarsızlıklar var. Kafiye .-ān eyledi ile başlıyor ve .-ā eyledi ile devam ediyor. Suya giden kitapları için şair “Golyazma kitabım sile aldurdım Duşmānımı Ceyhū Deryā eyledi.” diyor. Olay İran'ın kuzeyindeki Etrek Nehri'nde oluyor. “Ceyhūn” ise Etrek Nehri'nin en az 700 km kuzeyinde. Gara İşan yukarıdaki hikâyenin bu şiir ortaya çıkmadan önce var olduğunu vurguluyor.

onun nispeten küçük cüsseli ve biraz sarışın olduğunu, sakalının da biraz sarı ve seyrek olduğunu söylemiş. Yıllar sonra bazıları, “İnsanlar Mağtımğulı’yı görmek istiyorlarsa Gulça İşan’a baksınlar.” demişler.

Gerkezlerin ihtiyarlarına göre Mağtımğulı’nın şimdiki portresinde burnu ve sakalı şairinkilere benzemiyor. Boyu da doğru resimlenmemiş. Çok yerde onun kısa boylu olduğunu duymuştuk. Tāçhallı Garry (ihtiyar) isminde bir kadın Mağtımğulı’nın kızkardeşini gördüğünü söylemiş. Bu kadının anlattıklarından Zubeyde, Mağtımğulı’ya benziyormuş. O biraz sarışın ve nispeten küçük cüsseli bir kadınmış. Deve yününden yapılmış bir entarisi, boynunda da mavi bir atkısı varmış. Yaşlı kadınların yanında çekingen davranıyormuş.⁹ Çocuk oldukları için Tāçhallılara yüzünü gösterirmiş. Bunu 70-80 yaşlarında bir ihtiyar Annagurban İşan’a anlatmış. Bir gün Zubeyde ağlıyormuş. Niçin ağladığı sorulduğunda “Mağtımğulı adında bir ağabeyim vardı, o vefat etmiş, ona ağlıyorum.” demiş. Bu olayın ne zaman olduğunu bilmiyorum; fakat böyle ağladığını duymuştum.

Bunun gibi başka birçok hikâyeler var. Gerkezlerin ihtiyarlarının Mağtımğulı portresi hakkındaki düşünceleri vücudunun yukarıda belirttiğim bölümlerinin değişmesine odaklanıyor. Uzmanlar ya da ressamlar yetenekli insanlardır. Onlar belki de elde ettikleri bilgilere göre hareket etmişlerdir. Belki de yaptıkları doğrudur. Ancak bizim araştırmalarımızın sonucu açıkladığım gibidir.

Nohurlardan bir hikâye daha duydum. “Bağışla Bizni” şiirini biliyorsunuz. Daha önce edindiğimiz bilgiye göre, Mağtımğulı hapse atılmış. Onu hapseden hükümdar, şair olduğunu duyunca ondan birkaç şiir okumasını istemiş. O da bu şiiri okumuş ve kendisiyle beraber birkaç Gerkezin kurtulmasını sağlamış. Bu hikâyenin Nohur varyantına göre üç Nohurluyu Kürtler esir almışlar. Bazıları onları fidye ödeyerek kurtarmaya çalışmışlar, olmamış. O zaman Mağtımğulı’dan aracı olmasını istemişler. O da gidip onların serbest bırakılmasını istemiş, onlar da kabul etmemişler. O zaman Mağtımğulı “Bağışla Bizni” şiirini okumuş. Nohurluları esir alanlar şiiri huşu içinde dinlemişler ve çok etkilenmişler. Mağtımğulı’dan belindeki kumaş kuşağı açmasını istemişler. O da kuşağı çözmüş ve açmış. Onların ne yapacaklarını anlamamış. Onlar kuşağın içini altınla doldurup Mağtımğulı’ya vermişler. Sonra Mağtımğulı, önünde üç Nohurlu olduğu hâlde altınlarla Nohur’a varmış.

Nohur halkının Mağtımğulı’nın olağanüstü gücü olduğuna inanıyorlardı. Nohur’da Kör ve Beğ Boyları arasındaki anlaşmazlık konusunda Mağtımğulı arabuluculuk yapmaya gittiğinde Körler onun arabuluculuğunu kabul etmişler. Yerli halkın inancına göre, bu olaydan sonra bu boyun insanları kör

9 Türkmen gelinleri kayınpeder ve kayınvalide ve kocasının kendisinden yaşça büyük olan akrabalarından, Türkmenlerin dediği gibi “yaşarlar” onlara yüzlerini göstermezler.

olmuşlar. Bu boyun daha önce başka bir ismi varmış. Bu boylar hâlâ var; bu boydan olan insanların oradaki köylerde yaşadığını duyduk. Mağtımğulı şöyle diyor: “Ġarġışım dâşları nûrda erider/Dal pûdak yayrayâr alkış alanım” (Bedduam taşları nurda eritir, benim alkışımı [duamı] alanlar dal ve budak gibi yayılırlar). Bu dizelerin o zaman yazıldığı söyleniyor. Beğler halkının müreffeh bir hayatı olmuş, diğer boya mensup olanlar ise göz hastalığından azap çekmişler.

Soru: Hive’de dikilen ağaç hakkında ne diyeceksiniz?

Cevap: Ha, evet. Hacı Eke denen bir Özbek vardı. Rus Devrimi’nden sonra İran’a kaçmış. İran’a geldikten sonra da uzun süre gizlenmiş. Sonunda o Talaw Dağı’nda yaşamaya başladı. Orada da vefat etti.

Hacı Eke bizim evimize gelirdi. Ona Eke¹⁰ derlerdi, biz de Hacı Eke derdik. Zavallı adam beni çok severdi. Bize Mağtımğulı’nın şiirlerini öğretirdi. Çok bilgili ve konuşkan bir adamdı. Bize ders verirdi. Bir defa derste Hive’de Şîr Gâzî denen bir medrese olduğunu ve Mağtımğulı’nın orada okuduğunu anlatmıştı. Medresenin ortasında bir dut ağacı bulunduğunu ve bu ağacın Mağtımğulı’nın kendi elleriyle diktiği ağaç olduğunu söylemişti. O şöyle demişti: “*Ben Hive’de önemli bir din adamının oğluydum; çok saygı duyulan birisiydim. Dindar bir aileden geldiğim için evimi terk etmek ve kaçmak zorunda kaldım. Ben Hive’yi çok iyi bilirim, ev ev. Mağtımğulı’nın diktiği ağacı da orada gördüm.*” Böyle demişti.

Molla Mağtımğulı’nın babasının zamanında Gerkez halkının arasında iki boy vardı, Hangeldi ve Cangeldi Boyları. Bunlardan birinin aksakalının adı Ataniyaz, diğer boyun aksakalının adı da Kadrı idi. Bunlar ölünce Gerkez halkına önderlik edecek kimse kalmadı. Biri “*Gelin şu adamı önder seçelim.*” dediği zaman diğeri onda bir kusur bulurdu. Başka biri “*Şu adamı aksakal belleylim.*” dediğinde de bazıları “*O iyi bir dindar değil.*” diye bahane bulurlardı. Sarı “gulpağı”¹¹ olan ve ortalıkta oyunla eğlenen bir çocuk varmış. Bu çocuğun annesi çok güzelmiş. Yanından geçerken Mağtımğulı bu çocuğun gulpağını okşamış. O zaman bazıları “*Annen güzel olursa Mağtımğulı bile seni severmiş.*” diye şakalaşmışlar. Birkaç yıl sonra bu çocuk büyüyünce Mağtımğulı’nın tavsiyesiyle Gerkezlerin hanı seçilmiş. Kendisinin Gızılca Geçidi yakınında Kacarlarla olan bir çarpışmada öldüğü, mezarının da orada olduğu söyleniyor.

Geçmişte yaşlılardan öğrendiğim çeşitli hikâyeler var. Bunları ben yazılı bir yerden okumadım, radyodan da dinlemedim. Gerkezlerin ihtiyarlarından birçok hikâye öğrendim. Bu hikâyeleri anlatmadan önce Mağtımğulı’nın adını

10 Bu söz Özbekçede ‘ağabey’ ya da ‘amca’ anlamında kullanılır.

11 Gulpak, usturayla tıraş edilen başın iki yanında bırakılan saçta denir.

ilk ne zaman duyduğumu anlatayım. Bizim evimizde seksen küsur yaşında ölen Tâcîn Garrı (İhtiyar Tâcîn) isimli bir kadın vardı. Onun bir oğlu ölmüş, bana onun ismini vermişler. Yani bir bakıma ben onun evlatlığı gibi oldum. Beni kendi evinde bakıp büyüttü. Bizim evimiz o zaman kutsal bir mekân gibiydi. Çoğu yaşlı insanlar ziyarete gelirler ve uzun kış geceleri toplanıp sohbet ederlerdi. Bu sohbetler çoğunlukla Mağtımğuli üzerineydi. Onları hatırlıyorum.

Mağtımğuli'nin bir kızkardeşi varmış, Tâçhallı Garrı isminde bir kadın onu görmüşmüş. Bu kadını da bizim annemiz Tâcîn görmüş. Tâçhallı Garrı ve Enecik Garrı denen başka bir kadının Mağtımğuli hakkında değil de, Gerkezler hakkında verdikleri bilgiye göre Gerkezler Garrı Galâ (Türkmenistan'da) ile Garaşör (İran'da) arasında, Garrı Galâ, Çendir, Ak Tokay, Hacı Gowşan ve Kelâle¹² civarında ve Garaşör'da yaşamışlar. Batı sınırlarını bilmiyorum, bölgenin doğu sınırları bunlar. Gerkez halkı bu yerleri içine alan bir bölgede yaşamış. Mağtımğuli bu bölgenin içinde bir yerde doğmuş ve muhtemelen buralarda ölmüştür. Ancak şair çok yere seyahat etmiştir. Tâçhallı, Garrı Molla'nın kızının evini taşıdığı duyulunca büyük annesinin ve başkalarının çadırını kurması için ona yardıma gittiklerini söylemiş. O bu konuyla ilgili olarak şöyle konuşmuş: *“Ben küçük bir kızdım. Onları takip ettim. Annem beni arkasında taşıdı. Sırtı ağrıyınca da ben uzun bir yolu kendim yürütmek zorunda kaldım. Onun durumunu çok iyi anlayabiliyordum. Biz bir akarsu-yun kıyısında dikenlik yerlerde yürüyorduk. Sonra benim annem ve başkaları Garrı Molla'nın kızına evini (çadırını) kurmaya yardım ettiler. Zubeyde yaşlı kadınların yanında yüzünü örtüyordu. Ama çocuk olduğumuz için yüzünü bize gösteriyordu. Deve yününden yapılmış bir entarisi, başında da mavi renkli bir örtüsü vardı. O küçük cüsseli bir kadındı. O zaman çok üzgündü ve ağlıyordu. ‘Mağtımğuli isminde bir ağabeyim vardı, o ölmüş, ona ağlıyorum.’ demişti. Ne zaman öldüğünü bilmiyorum.”*

Mağtımğuli'nin nerede öldüğü sorulduğunda, cevap veremiyor, Garrı Galâ'da mı, Hacı Gawşan'da mı, yoksa Garaşör ya da Aktokay dolaylarında mı öldüğünü hatırlayamıyordu. Tek hatırladığı, bir akarsu kıyısında ve dikenli bir yerde yürüdükleriydi.

Bu kadından alınan bilgiye göre Mağtımğuli, Hacı Gawşan'ın kuzeyinde Gîng Sawma'da Arazgül isimli bir kadından dünyaya gelmişti. Mağtımğuli'nin doğumundan dokuz yaşına kadar olan dönemle ilgili fazla bilgi yoktur. Bazıları onun koyun ve keçilere baktığını, okula gittiğini söylüyorlar. Bilemiyorum. Dokuz yaşındayken bir rüya görmüş. Rüyasında, köylerinde bir “sadaka”¹³ varmış. Sadakaya gitmek bir ibadet olduğu, çocuk da ibadet yaşına gelmediği

12 Eski adı Ay Derviş.

13 Büyük bir kalabalığa düğün, cenaze vb. törenlerde verilen yemek

için ana babası onu yatağında uyur hâlde bırakıp sadakaya gitmişler. Uyurken çocuğun üstüne ağır bir çuval düşmüş. Uyurken bir ağırlığın altında kalan, karabasan sıkıntısına maruz kalabilir. Mağtımğulı da bir kâbus görmüş. Uyan-
dığı anda ağzı köpürmüş, dili tutulmuş ve konuşamamış. Babası Döwletmâmet
bu durumdan haberdar edilmiş. O da sadakayı bırakıp oğlunun yanına gitmiş.
Oğluna ne olduğunu sormuş. Mağtımğulı da rüyasında gördüklerini anlatmış.
Bu olay onun “Turğıl Diyidiler” adlı şiirine konu olmuş:

Bir gîce yatırdım gîcâñ yârında

Bir dört atlı gelip turğıl didiler.

Mağtımğulı daha çok yaşlı kadın ve erkeklerle sohbet eder, onların anlattığı tarihî hikâyeleri dinler, onlara sorular sorarmış.

Mağtımğulı fakir bir hayat yaşamış. Dayılarının yardımıyla Buhara’ya okumaya gitmiş. Buhara’da (?Rızvan) Hoca ve Allahyar Beğ, Mağtımğulı’dan hoşlanmamışlar ve o dönemin hanının yanında onu kötölemişler. Sonra Mağtımğulı Nuri Kâzım ile arkadaş olmuş. Daha sonra Mağtımğulı okulu bırakmış ve Afganistan’a gitmiş ve 1747’de Afganistan Devleti’ni kuran Ahmet Durranî hakkında bir şiir yazmış. Afganistan’dan Hindistan’a geçmiş. Hindistan’da Avrupalı âlimlerle tanışmış. Belki de bunlar âlim değil de gazeteci ya da başka bir görevi olan insanlardı. Bazıları şairin orada “Avrupalı mollalar”la görüş-tüğünü söylüyorlar. Elbette o zamanlar Avrupa’da molla yoktu. Onlar âlimler ya da din adamları olmalı.

Mağtımğulı’nın geçmiş ve gelecek olaylardan haberdar olma özelliğine sahip olduğu söylenir. Onun şu beyitle başlayan basılmamış bir şiiri var: “*Bir zamandır garğa kimîn uçarlar/Bir zamandır suwı reñklâp içerler.*” Bu şiiri duyardık, ancak ne anlattığını bilmezdik. Bu şiirde bir de şöyle bir dize var: “*Ayağı bâddandır, yüreği ôtdan.*” Bu dize bana zamanımızın otomobili anımsatıyor. Ne yazık ki bu dizenin hangi şiirden olduğunu hatırlamıyorum. Bunu şair belki de Hindistan’da tanıştığı Avrupalılardan duymuştur.¹⁴ Buralarda insanların utanç ve hayâ meselelerine fazla önem vermedikleri Mağtımğulı’nın dikkatini çekmişti. Aynı duruma kendi toplumunda da şahit olabileceği düşüncesi şairi üzüyordu. Avrupalılarla tanışması bazı konularda ona ilham kaynağı olmuştur belki de.

Gızıl Ayak köyünde İdris Baba Medresesi’nde okurken kendi köyüne gelmiş olması ya da haber göndermiş olması muhtemeldir, bilemiyorum. Teyzesinin kızı olan Meñli’ye âşık olmuştu. Meñli’nin Şîhm Harpık adlı birine satıldığını duyunca Mağtımğulı “*Diydim olsun gış taparmen tâze nowrüzdan*

¹⁴ Buharla çalışan araba 1769’da, benzinle çalışan otomobil de 1801’de icat edilmişti. Bu durum eğer gerçekse Mağtımğulı’nın XIX. yüzyılın başlarında, yaşamının son yıllarında Hindistan’a gittiğini gösterir.

seni” demiş. Bu şiirden Mağtımğulı’nın köyüne ikinci defa gelmiş olduğu ve sevdiği kızı kaçırmayı planladığı anlaşılıyor. Türkmenlerde böyle bir âdet var. Şiirden şairin ikinci defa köye geldiği anlaşılıyor. Mağtımğulı’nın bu şiiri Gerkezlerin önünde okuduğu söyleniyor. Böyle bir hikâye var.

Sonra Mağtımğulı, İdris Baba Medresesini bırakıp Hîve’de Şîr Gâzî Han Medresesi’nde okumaya gitti. Burada Mağtımğulı’nın iki arkadaşı vardı, Nazarâlî ve Rahmanberdi. Onlar Öorme adlı bir köyden gelmişlerdi. Bunlar gerçekten çok iyi arkadaşlar idiler. Biri, Nazarâlî’nin mezarının Gılıç İşan Camisi’nin yanında olduğunu söylemişti. Bu adamların kim olduğu ve Tekelelerin hangi boyuna mesup olduklarını Teke halkının ileri gelen ihtiyarlarına sorduk. Bunların soyundan olanların var olup olmadığını sorduk. Bunlar Rahmanberdi’yi tanıyorlardı. Nazarâlî’nin adı verilmiş olan bir din adamı, bir “ahûn” vardı. Ona Kertik Ahûn diyorlardı. O, Gılıç İşan Camisi’nin imamı idi.

Bu şekilde bilgi topluyoruz. Bir yerde 80 yaşında ya da 120 yaşında birilerinin yaşadığını duyarsak onları bulmaya gidiyoruz. Böyle birilerini ararken bir bey Nazarâlî’nin 80 yaşındaki kızını gördüğünü söyledi. Nazarâlî’nin kızını 30 yıl önce görmüş. Bu Nazarâlî’ya Kertik Ahun denirmiş (Nazarâlî II, Y. A). Gara Balkan Ovası’nda herkes onu tanımış. Onun kümbetli mezarı hâlâ duruyor.

Evet, Mağtımğulı sonra Şîr Gâzî Medresesi’nde okumuş ve yolculuklara gitmiş. Bu da onun dünya görüşünü genişletmiş. Bu medresede bir yıl en iyi öğrenci seçildi, ikinci yıl “dāmullā” oldu, üçüncü yılda da “müderis” oldu ve hocalar olmadığı zaman onların yerine ders veriyordu. Mağtımğulı’yı tanıyanlar onun bilgi bakımından hocalarına eriştiği, hatta onları geride bırakmaya başladığına şahit oluyor ve şaşırıyorlardı. Kerim Ağa’nın (Türkmen şairi Kerim Gurbanepes) bir şiirinde belirttiği gibi hocası ona el verdikten sonra Etrek’e dönmüş.

Etrek’e geldiği zaman rahatsız edici olaylardan canı sıkılmış. O, düşünen bir insandı ve her durumu anlayabiliyor ve yorumlayabiliyordu. O dönemde Türkmenlerin çoğu okuma yazmaları olmayan insanlardı. Hanlar ve beyler fakirleri eziyorlardı. Bunların çektikleri acı ve ızdıraptan Mağtımğulı haberdardı ve çok üzülüyordu. Bu acı duruma ve adaletsizliğe dayanamayan Mağtımğulı’nın şarap içtiği söyleniyor. O bir şairdi. İnsanları eğiterek bilinçlendirmeye çalışıyordu. Mağtımğulı’nın bulunduğu çevrede ziyaret etmediği tek Türkmen evinin olamadığı söyleniyor. Toplum içinde çok ortalıkta olan insan taraftar kaybediyor. Mağtımğulı, Türkmenlerin zulme maruz kalmamaları için birleşmeleri gerektiğini anlatmaya çalışıyormuş. “Bağımsız ol; niçin böyle insanlara ‘ağa’ diyorsun? Onlara ‘ağa’ demenin ne yararı var?” diyormuş. Bu konular üzerine Mağtımğulı çok konuşmuş; ama kimse önem vermemiş.

Mağtımğulı zamanında radyo ve kayıt olanakları gibi iletişim araçları olmadığı için din adamları ve ozanların toplum içinde ayrı yerleri vardı. Mağtımğulı'nın halk ozanlarına söylemeleri için şiirler yazıp verdiği söyleniyor. Elbette, Mağtımğulı'nın yazdığı şiirler sıradan şiirler değildi. Bunun bugün de farkındayız. Mağtımğulı önemli bir edebiyat oluşturmuştu. Halk, şaire Mağtımğulı Dîwāna (divâne)¹⁵ diyormuş. Çünkü şiirlerini irticalen okuyormuş. Ayrıca şairin şiirlerinin başkaları tarafından yazıya geçirilen nüshalarında yazıldığına göre, Mağtımğulı, Niyazgulı Halife'yi (üstadı) ziyaret etmek istediğinde, Halife, “*Mağtımğulı gibi saçma konuşan bir şairi kabul etmek istemediğini*” söylemiş. Ancak ihtiyarlardan duyduğumuza göre bu kişi Şā Ğurbat imiş. Onun mezarı şimdi Garrı Mōlla'nın mezarının yakınında bulunuyor. İşte bu, Şā Ğurbat Dîwāna imiş. Derviş olduğu için “divane” olarak anılmıştır. O, dertlere, acılara tahammül etme düşüncesinden yana idi. Bir hikâyeye göre, Mağtımğulı bu piri ziyaret edip elini öpmek istemiş. Şā Ğurbat'a hizmet eden mollalardan birine pirlle görüşmek istediğini söylemiş. Molla, Mağtımğulı adında bir Türkmen'in görüşmek istediğini söylediğinde Şā Ğurbat “*Biz onun gibi saçmalayan şairi istemeyiz. Ona kabul edilmeyeceğini ve bir an önce buradan gitmesini söyleyin.*” demiş. O zaman Mağtımğulı bugün “Bilmezmiñ” olarak bilinen şiirini okumuş. Bugün kitaplarda görülen bu şiirin bir bendi eksik. Bu bentte şöyle bir beyit var:

Işķım bārđır Mecnūndan yetmiş esse (<hisse= kez) ziyāda Ğuwwatım bār kırķ yıllāp derd aydarın Fārĥāda.

Burada Ferhad ile Şirin'den bahsediliyor. Bir padişahın oğlu olan Ferhad çok bilgili imiş. Bilgiye önem veren Şā Ğurbat'a Mağtımğulı'nın söyledikleri iletilince, “*Ne yaptım ben? Bizim ona ihtiyacımız var. Herhâlde onu ben incittim; onu bulmam gerek.*” demiş. Sonra da beygirine binip öğrencileri geride bırakarak yola koyulmuş. Mağtımğulı daha önce yola çıkmış; bir eşeğin üstünde gidiyormuş. Şā Ğurbat, Mağtımğulı'ya ulaşamamış. Hive ve Ak Tokay arasında köyler varmış. Dar sokakaları olan bu köyler Teke köyleri olmalı. Mağtımğulı bu sokakları eşeği üstünde geçmiş, Şā Ğurbat Dîwāna da beygiri üstünde onu takip ediyormuş; herkes onu tanıyormuş. Şā Ğurbat köy insanlarına “*Beyaz bir eşeğin üstünde giden kırmızı cübbeli bir Türkmeni gördünüz mü?*” diye sorduğunda “*Biraz önce buradan geçti*” diyorlarmış. Elbette, Mağtımğulı da tanınmış bir kişiydi; onu da tanıyorlardı. Köylüler “*Ne yapacaktın?*” diye sorduklarında Şā Ğurbat “*Onu görmem gerek.*” diyormuş. Sonra bazı köylüler “*Eşekli adamı takip eden kimdir?*” diye birbirine sorduklarında, tanıyanlar “*Şā Ğurbat Dîwāna*” diye cevap veriyorlarmış. Köy insanların işi gücü yokmuş, orada burada boş oturup sorular soruyorlarmış. “*On-*

15 Buradaki *dîvâne* ‘ermiş’ demek.

dan önce geçen kimdi?” diye sorulduğunda, bilenler “Mağtımğulı Dîwāna” diye cevap veriyorlarmış.

Mağtımğulı Ak Tokay’a ulaşmış. Babası öğle namazına hazırlanıyormuş. Mağtımğulı babasına biraz beklemesi gerektiğini, birinin daha eve geldiğini söylemiş. Bu doğru olmayabilir. Belki de o duyduklarını dile getirmiştir. Sonra Şā Ğurbat gelmiş ve üçü birlikte namaz kılmışlar. Şā Ğurbat, Garrı Molla’nın karısı olmadığını öğrenince kızını ona vermiş. Böylece onun kızı Mağtımğulı’nın üvey annesi olmuş. Şā Ğurbat bir süre sonra orada (Ak Tokay’da) vefat etmiş. Söylendiğine göre, Garrı Molla kendi köylülerine Şā Ğurbat’ın yurdundan ayrı düşmüş yalnız bir misafir olduğunu, kendilerinin ise kendi Türkmenleri arasında yaşadığını söylemiş. Garrı Molla beraber yaşadığı köyünün halkına kendisi öldükten sonra mezarını ziyarete gelmek isteyenlerin önce Şā Ğurbat’ı ziyaret edip sonra kendi mezarına gelmelerini söylemiş.

Mağtımğulı, Ak Tokay’da Gökleñ Türkmenlerinin arasındayken, Gökleñlerin Yedi Yañı Boyu’ndan Hanalı Han ya da Hangulı Han isminde biri varmış. Bu zat Nadir Şah için çalışıyormuş. Onun temsilcisiymiş. Başka bir deyişle bölgenin en yüksek rütbeli görevlisiymiş. Mağtımğulı, fakirlere ve masum insanlara zulmeden bu kişiden nefret ediyormuş. Mağtımğulı’nın “Yörmeli Boldı” başlıklı şiirinde şöyle bir bent var:

Āzıpdır Gökleñ hānları

Kān (çok) gōr (=görer) bize bu hālları

Ğoymān (=bırakmadan) sürdi bār mālları

Göz dikip durmalı boldı. (Kösäyev 1960: 310)

Şairin başka bir şiirinde de şu beyit var:

Şālarda ğālmadı hökm-i adālat

Bir pul üçin k̄āzī berer rowāyat (Kösäyev 1960: 324)

Şairin, biri Meşhed’de, diğeri Tahran’da olmak üzere iki defa hapse girdiği söyleniyor. Şairin Ahmed Dürrânî için yazdığı şiir göz önünde bulundurulursa, onun Nadir Şah döneminde yaşadığı anlaşılıyor. Mağtımğulı, Hānalı Hān’a karşı büyük mücadele vermiş. Biz, Gurbān Kārī’dan Hānalı Hān ile Nadir Şah’ın ilişkileri hakkında önemli bilgiler aldık. Gurbān Kārī’nın anlatığına göre, Şāhābād (hisarı), Nadir Şah tarafından Hānalı Hān için inşa ettirilmişti. Nadir Şah ona şöyle demiş: “Ben ölürüm, benim ölümümünden sonra da Türkmenler seni öldürürler.” Nadir Şah onun için dağın içinde bir hisar yaptırmıştı. Ona şimdi Şāhābād deniyor. Bugünlerde binanın adı İslāmābād olarak değişebilir. Ama Şah zamanında binanın adı Şāhābād idi.

Mağtımğulı'nın Hānalı Hān'a karşı savaştığı, Hānalı Hān'ın da Nadirşah zamanında yaşadığı bilinen bir gerçektir. Bu konuda çok yerden bilgi topladık.

Mağtımğulı'nın Meñli isminde bir kıza âşık olmasıyla ilgili bir hikâye var. Bu kızın babası hapse atılmıştı. Şimdi Meñli'nin babasının hapse atılmasını ele alalım ve Mağtımğulı konusuna sonra gelelim.

Meñli'nin babasının adı Medet Pāliwān (Pehlivan), erkek kardeşinin adı da Beğmırāt imiş. Yukarıda adı geçen Hānalı Hān'ın Māmet adlı bir oğlu varmış. Bu Han Meñli'yi oğluna istiyormuş. Medet de kızını Molla Mağtımğulı'ya vereceğini söylemiş. Han da Medet'e bir suç yüklemiş ve onu hapse atmış. Medet bir süre hapiste kalmış. Sonra hükümdara Garrı Galā, Çendir, Ak Tokay ve Günbed'in etrafındaki köylerden Türkmenlerin hapiste olduğu haberi verilmiş. Hapistekiler tek tek sorgulanmışlar. Her tutukluya niçin hapiste olduğu soruluyormuş, onlar da anlatıyorlarmış.

Meñli, Gökleñ Türkmenlerinin Şīh Beki Boyu'ndan imiş. Gerkezlerin birçok bölümleri ve alt bölümleri var. Mesela, Gīşık ve Ğotur adlı boy bölümleri var, bunlar da alt bölümlere ayrılıyorlar. Meñli, Gīşıklardandı. Mağtımğulı da Gīşıklardandı. Mağtımğulı aynı zamanda Gīşıkların Yerke bölümüne, Meñli de Gīşıklar'ın Şīh Berke bölümüne mensuptu. Ata İşan ve ben Mağtımğulı'nın akrabalarıyız. Meñli'nin akrabalarından en ünlü kişi olarak Dīni Gerkez'i gösterebiliriz. Meñli ve Dīni aynı boy ve bölümlerine mensuplar.

Bizim Berkeli Ağa dediğimiz bir ihtiyarımız vardı. O, Mağtımğulı'nın sevdiği kızın adının Meñli değil de, Yañibeğ olduğunu söylüyordu. Anlattığına göre Yañibeğ sağlıklı, güçlü ve güzel bir kızmış, esmermiş ve kız olmasına rağmen, biraz güçsüz olan üç dört erkeğin işini yapabiliyormuş. Okuma yazması da varmış. Mağtımğulı'nın suya düşen kitaplarının içindeki şiirlerin birçoğu sonra Meñli'den alınmış. Bu kız çok iyi bir süvariymiş, yayda ok atmakta büyük mahareti varmış. Güçlü ve çok güzel esmer bir kadın olduğu anlaşılıyor. Bazı insanlar yüzündeki benden bahsederler. Yüzünde ben olup olmadığını bilmiyorum. Bu ihtiyardan öğrendiğimize göre esmer güzeli bir kızmış.

Medet'e niçin hapiste olduğu sorulduğunda şöyle cevap vermiş: *“Benim bir kızım vardı, Hānalı Hān onu oğluna istedi, vermedim ve hapse atıldım.”* demiş. Hükümdar da *“İnsanlar siyasi nedenlerle hapse girerler, senin anlatıklarının siyasetle hiç ilgisi yok; haksız yere hapistesin. Umarım yalan söylemiyorsundur.”* demiş. O da *“Ben gerçeği söylüyorum.”* demiş. Hükümdar *“Köyünde mesleğin neydi?”* diye sorduğunda. Medet *“Seyislik.”* diye cevap vermiş. Hükümdar da *“Seyis isen benim ahırına gir; orada 20-30 at vardır. Bu atlardan birini sana vereceğim. Beğendiğini al. O zaman ben seyis olup olmadığını anlarım.”* demiş. Medet Fırat ya da Bağdat'tan gelme bir Arap atını seçmiş ve *“Bir at seçmem gerekiyorsa bunu seçerim.”* demiş. Hükümdar

“Gerçekten seyismişsin.” demiş. Bu atın ancak attan anlayanlara mahsus bir çekiciliği varmış. Hükümdar devam etmiş “*Senin seyis olduğuna inanıyorum. Ancak ben bu atı kısırlaştırtım. Onu kendi kısrağımla çiftleştirdim, bir tay doğurdu. Onu kısırlaştırdım, çünkü başkalarında ona benzer bir at görmek istemiyordum. Sen doğru atı buldun, ben de onu sana veriyorum.*” demiş ve en sevdiği atı ona, Medet Pāliwān’a, vermiş. Hükümdar, Hānalı Hān’a bir mektup yazmış ve ondan Medet Pāliwan’a iyi davranmasını istemiş. Hükümdardan mektubu olduğunu bildirerek döndüğünde Hānalı Hān Medet’in atını elinden almış.

Şimdi, Mağtımğulı’nın hapsedilişini bir yana koyup bu hikâyeyi bitirelim. Nadir Şah’ın hastalık haberi her tarafa yayılmış. O zaman Gökleñlerin Ğayı ve Dodurğa Boyları Nadir Şah’ı ziyarete gitmişler; Yomutların da onların arasında olup olmadığına dair bir bilgi almadık. Yola çıktıklarında Padişah’ın ölüm haberini almışlar. Sonra önderlik sorununu tartışırken Ğayı ve Dodurğa Boyları anlaşamamışlar (Gara İşan kikirdiyor).

Hānalı Hān her gün yün taratmak için evine bir Gökleñ kızı getiriyor akşam da onunla beraber oluyormuş. O böyle ahlak dışı işlere girişiyormuş. Yün taramayı bir aldatmaca olarak kullanıyor ve gece kızları alıkoyuyormuş.

Ölüm haberini alanlar döndüklerinde “*Hānalı Hān bizden biri, geçmişini unutup birlik olalım.*” deselerdi, bu mantıklı bir hareket olamayacaktı. Eğer olanlara aldırmasalardı o zaman da kendilerini suçlayacak, hain olduklarına inanacaklardı. Bunları tartışırken Tañkaları¹⁶ ateşe koymuş ve çay yapıp içmeye başlamışlar. Bunlar büyük bir kalabalık oluşturuyorlarmış, belki 500-600, belki de 1000 atlı. Daha sonra Hānalı Hān gelmiş ve “*Dodurga boyu aşşağlık insanları içinde barındırır. Onlara güven olmaz. Gelin onları ezelim.*” demiş. Böyle deyince, Ğayı Boyu’ndan işgüzar bir han şöyle demiş “*Hānalı Ğğa, sen yiğit olarak geldin, yiğit biri olarak da geçip git. Onlar küçük bir kabile.*” Bunu duyunca Hānalı Hān atlılarıyla beraber oradan uzaklaşmaya başlamış. O zamana kadar kalabalık tañkaları ve çaydanlıkları boşaltmış ve toparlamışlardı. Karşılarındaki köyde Gerkezlerin Kokana Boyu yaşıyordu. Burada Dodam Bay isminde Hānalı Hān’ın çok eski bir arkadaşı yaşıyordu, bazıları da ona Esen Dāli (deli) diyorlardı. Neyse, daha eski bir dönemde yaşayan ihtiyarlar onun Dodam Bay olduğunu bana söylemişlerdi. Bu ikisi arkadaşlarmış. Dodam Bay kısrağını Hānalı Hān’ın atıyla çiftleştirmiş. Bir tay olmuş. Sonra bu tay Dodam Bay’ın atı olmuş. Dodam Bay, Hānalı Hān’ın peşine düşmüş ve onu yakalamış. “*Seni pis haramzade seni, onu yakalarsın ve öldürmezsin, böyle yaparsan, biz de seni öldürürüz.*” diye Dodam Bay’ı uyarmışlar. Hānalı Hān da bunu duymuş. Han’ı yakaladığında eski arkadaş olduklarını ve birlikte kaçabileceklerini söylemiş. Han “*Böyle devam edemeyiz, gel beni ken-*

16 Demir döküm ibrik görünüşünde bir kap, içinde su kaynatılıp çay yapılır.

din öldür.” demiş. Dodam Bay süngüyle vurmuş o da atından düşmüş. Sonra Dodurga kabilesinden insanlar çıkagelmüşler ve boğazını kesmişler. Han’dan çok zulüm gören Meñli’nin babası Medet Pâliwan onun kanını içtikten sonra orada ölmüş. Böylece o da Hānalı Hān’ın öldüğü yerde vefat etmiş.

Mağtımğulı, köylere baskınların, saldırıların yaygın olduğu bir dönemde yaşamış. Yağma etmek amacıyla saldırılar düzenleniyormuş. Buna “alaman” deniyordu. Bir aşiret başka bir aşirete alamana gittiğinde evler yağma ediliyor, insanlar esir alınıyordu. Bu baskınlar genellikle sabahın erken saatlerinde oluyordu. Mağtımğulı da Nadir Şah zamanında eniştesi, annesi ve dayısıyla beraber esir alınmış. Bazen şiirler okuyan şaire bazıları Mağtımğulı Diwana diyordu. O zaman o kadar ünlü değildi. Hapisteyken annesi Arazgül, yüksek mevkili birine hizmet etmek zorunda kalmıştı. Bir rahatsızlıktan dolayı elini iyi kullanamıyormuş. Niçin elini iyi kullanamadığı sorulduğunda evde başkalarının hizmet ettiğini söylemiş. Kocasının kim olduğu sorulduğunda da Arazgül *“Kocam Garrı Molla isminde çok saygıdeğer bir zattır. İnsanlar onu ziyarete gelirler, beni çalıştırmadıkları gibi bana hizmet ederler.”* demiş. Görevli, kendisini serbest bırakacağını söylemiş. Sonra da tutukluların içinde akrabalarının olup olmadığını sormuş. O da oğlu ve damadının adlarını vermiş. Bunlardan birinin serbest bırakılabileceğini söylediğinde damadının bırakılmasını istemiş. Görevli, Meşhed’de Arazgül ve damadını serbest bırakmış. Görevli, Mağtımğulı’ya niçin damadın tercih edildiğini sorduğunda o şöyle cevap vermiş: *“Benim eniştem zavallı bir adam, kimsesi yok; burada kalırsa ölebilir. Ben şairim, nasıl konuşacağımı bilirim, en sıkıntılı durumlardan da kurtulabilirim. Belki annem de oğlunun kendisinin kurtulabileceğini düşünerek damadının serbest bırakılmasını istemiştir.”* Sonra görevli *“Sen şair misin? Şiir yazıyor musun?”* diye sormuş. Mağtımğulı da *“Evet”* demiş. Görevli de *“Sen şairsen ve şiir yazıyorsan, seni denemem gerekir.”* demiş. Görevli şımarık bir kişiydi ve Mağtımğulı ile eğlenmek, onu aşağılamak istiyordu. Mağtımğulı’nın kim olduğunu bilmiyordu. Hizmetkârına camide bir toplantı ortamı hazırlamasını söylemiş. Toplantıda Mağtımğulı’dan şiirini okumasını istemiş. O zaman şair On İki İmam için yazdığı bugün “Bağışla Bizni” adıyla bilinen şiirini okumuş. Şiirde bu imamların hepsinin erdemlerini ayrı ayrı dile getirerek onların aşkına bağışlanmalarını istemiş. Görevli bu şiirden pek etkilenmiş ve hizmetkârlarına tutuklu Gerkezlerin hepsini serbest bırakmalarını emretmiş. Bu olaydan sonra Mağtımğulı daha çok takdir edilen bir kişi olmuş.

Şair, köyünde serbestçe yaşarken bir hükümdarın taraftarı ya da karşıtı olmak konusunda Türkmenlerin arasında düşmanlık türemiş ve bununla ilgili olarak Mağtımğulı ikinci kez hapse düşmüş. Hapiste ayağına zincir vurulmuş. O zaman Gara Buğra denen bu zincire Türkmenler bugün “kündeli zıncır” diyorlar. Zincir açılmıştı. Akşamları ayağına zincir vuruluyormuş, sabahleyin zincir açılmış bulunuyormuş. Sonra hükümdar her iki ayağının zincire

vurulmasını emretmiş. Ertesi sabah yine zinciri açılmış bulmuşlar. Bu kez üç zincir kullanılmasını buyurmuş. Bunlar da açılmıştı. Bunu bir keramet ya da üstün bir güç sanmışlar ve Mağtımğulı'ya çok işkence yapmışlar, serbest de bırakmamışlar. Sonraları hükümdarın Türkmen olan Māmedalı isminde bir hizmetçisinin zincirleri açtığı anlaşılmış. Mağtımğulı ayakları zincirde güçsüz kalıp azap çektiği bir anda “Āleme Belgilidir” olarak bilinen şiirini okumuş. Bu şiirde şair zincirleri “Açayın dîsem açılmaz ne ağır uyukulıdır” dizesiyle betimliyor. Şiirin sonunda da şöyle diyor:

*Bilmeyin sōrānlara aydıñ bu ġa:rīb ādımız
Aslı Gerkez, yūrdı Etrek ādı Mağtımgu:lı'dır.*

Şair çok zayıf düşmüş ve işkence altında öleceğini sanıyormuş. Mağtımğulı olduğunu ve ölebileceğini söylediğinde Māmedalı onu kaçırmış, yerinde de kendisi kalmış. Mağtımğulı'yı asmaya gelenler onun yerinde olmadığını görmüşler. Hükümdar Mağtımğulı'nın nerede olduğunu sorduğunda, hizmetçilerin onu şu kadar paraya sattığını söylemişler. Hükümdar da o hizmetçileri astırmış. Sonra Māmedalı da bir şekilde özgürlüğüne kavuşmuş ve Mağtımğulı'yı ziyaret etmiş. Mağtımğulı'nın, çok bilinen bir şiirini Māmedalı için yazdığı söyleniyor. Bu şiirde şair şöyle diyor:

*Hîle hem bir bātırlıkdır ('yiğitliktir') yerinde
Onı başarmāġa kişi gerekdir.*

Ben Mağtımğulı'ya yardım eden kişinin adının Arazmāmet olduğunu duymuştum. Sonra Bocnurd'da bir caminin imamı olan bir molla onun adının Māmedalı olduğunu söyledi. Nedense biz bu adı Arazmāmet ya da Arazmāt Hān olarak öğrenmiştik. Ancak Gökleñ Hanları arasında Arazmāmet Hān diye birisi varmış. Ama o Mağtımğulı'nın düşmanı imiş. Bu da ayrı bir konu.

Mağtımğulı, Türkmenlerin “çala molla” dedikleri yarı cahil mollaları, evliya evladından olduklarını iddia edip kendilerini “İşān” olarak tanıtanları sevmiyordu. Kendi çıkarlarından başka hiçbir şeyi düşünmeyen “mollasamak”lardan (molla müsveddesi olanlardan) nefret ediyordu. Mağtımğulı şiirlerinde böyle mollaları sarıklarının başına soğan gibi sarmış kişiler diye betimliyor, herkesin kolayca molla olamayacağını belirtiyor ve kapılarda beliren mollalardan söz ediyordu. Gökleñlerin Gızıl boyundan Zaman İşān isminde bir molla varmış. Kimsenin kendisinden şüphelenmeyeceğini düşünerek iki bezirgānı öldürtmüş ve altınlarını almış. Kimse Zaman İşān gibi birisinin böyle kirliliğe girişebileceğini düşünmezmiş. Ancak Mağtımğulı bundan haberdarmış. Bir toplantıda kendisine Zaman İşān'ın¹⁷ geldiği söylen-

17 Türkmencede lakaplar, özellikle de işān lakabı isimden sonra gelir.

diğinde Mağtımğulı “*O Zaman İşan değil, o Zaman kasap.*” demiş. Şairin bu toplantıda mollalar hakkında yazdığı bazı şiirleri okuduğu söyleniyor. Mağtımğulı, Zaman İşan’ı adam öldürmekle suçlamış, suçlu olduğunu isbat etmiş ve onu bezirgânların ölümünden sorumlu tutmuş. Kimse Zaman İşan’dan kuşkulamazmış. O aksakallı muhterem bir insan olarak bilinirmiş. Hâlbuki şeytani bir eyleme girişmiş ve Mağtımğulı bunu biliyormuş.

Bibliyografya

- Abdiyev, A. (1993), *Mağtımğulı, Bibliyografik Görkezici (1842-1984)*, Aşgabat, İlim.
- Aldiss, Brian (2000), “Life in My Father’s Eye”, *The Journal of Makhtumkuli Studies*, Vol. II, 34.
- Aşırov A. (1984), *Mağtımğulı Golyazmalarınyñ Teswiri*, Aşgabat, İlim.
- Aşurpur N. (A. Meredov) (1997), *Mağtımğulınyñ Düşündriş Sözlüğü* (3 cilt), Gonbäd-e Ğäbūs (İran), Eşğ-e Däneş.
- Aşurpur N. (2013), *Mağtımğulı Pırāğınıñ Dıwanı (tanķidî Tekst)*, Gonbäd-e Ğäbūs, (elekttronik baskı), www.Turkmenstudents.com.
- Atayev K. (1988), *XVIII. Asır Türkmen Edebiyatı*, Aşgabat, Mağārıf.
- Avery P. ve J. Heath-Stubbs (1981), *The Ruba’yat of Omar Khayyam*, Middlesex, New York, Victoria, Ontario ve Auckland, Penguin Books.
- Azemoun Y. ve B. Aldiss (1995), *Songs from the Steppes of Central Asia*, Reading, F.o.M.
- Azemoun Y. (2002), “The Historical Significance of Makhtumkuli and His Manuscripts”, *The Golden Cycle*’da, Bodrogligeti A. J. E. (Ed.), Kecskemét, Sahibqiran, 98-110.
- Azernuş V. (Haz.) (1372 HŞ), *Mağtımğulınyñ Kāmil Dıwānı*, Gonbäd-e Ğäbūs, Ğäbūs.
- Azmun Y. (1989), “Who Was Makhtumkuli?”, *Journal of Turkish Studies*, Cambridge, Harvard, 1-14
- Bakulin F. “The Turkmens’ Songs and Their Poet Makhtumkuli”, *The Journal of Makhtumkuli Studies* Vol. 1’de, MacLeod J. (Çev), 9-12.
- Bekmuradov A. (1993), *Poetiçeskiyh Mir Mağtımğulı*, Aşgabat, İlim.
- Belyayev I. (1960), “Interesnaya Rukopis”, *Mağtımğulı*’de, Aşgabat, Türkmenistan Döwlet Neşriyatı, 12.
- Berezin B. (1862), *Turetskaya Xrestomatiya*, C II, Kazan, Nobel Press.
- Cânib, Ali (1926), *Edebiyat*, İstanbul, Millî Matbaa.
- Cütdiyev B. ve A. Mülkamanov (1990), *Bağışla Bizni*, Aşgabat, Altın Guşak Neşriyatı.
- Demidov S. M.(1976), *Turkmenskiye Ovlyadı*, Aşgabat, İlim.
- Fedakar N. (1379 HŞ), *Näğd o Tahlil-e Āsar vä Āhvāl-e Mähdümgölî Färāğî*, Gonbäd, Ehsân.
- Gandimov Ş. (1983), “Pähim hem Payhasıñ Poeziyası”, *Mağtımğulı II*’de, Aşgabat, Türkmenistan Neşriyatı, 196-238.
- Garriyev S. A., Z. Muhammedova vb. (1975), *Türkmen Edebiyatı Tārīhı*, Aşgabat, İlim.
- Garriyev B. A., M. Köşäyev (Haz.), B. Kerbabayev (Ed.) (1977), *Mağtımğulı-Saylanan Goşğular*, Aşgabat, Türkmenistan Neşriyatı.
- Gurbanehedov, G., A. Meredov, vb. (Haz.) (1961), *Mağtımğulı (225)*, 1961, İlim.

- Hodzko A. (1842), *Specimens of the popular poetry in Persia*, London, Kressinger Publishing.
- Kadri K. (Şeyh Muhsin Fani) (1340/1924), *Mağdumkuli Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume*, İstanbul.
- Kerbabayev B. (1926), *Mağtımğulınıñ Göşğuları*, Aşgabat, Türkmenistan Döwlet Neşriyatı.
- Kösäyev M. (Haz.) (1960), *Mağtımğuly- Saylanan Şıgırlar*, Aşgabat-Baku, İlim.
- Kösäyev M. (1982), *Edebiyat Tarīhınıñ Kābir Meseleleri*, Aşgabat, Mağārif.
- Meredov A., P. Kiçigulov (Haz.) (1960), *Mağtımkuli*, Aşgabat, Döwlet Neşriyatı.
- Mıradov S. (1978), *Asırlarıñ Cümüşinden*, Aşgabat, Mağārif.
- Moin M. (1381 HŞ), *Fārhäg-e Fārsi*, Tahran, Āmirkābır.
- Mülkamanov, A., Öwezgeldiyev, M., vb. (Haz.) (1994), *Mağtımğuly, Şıgırlar (2 cilt)*, Aşgabat, İlimlar Akademiyası.
- Nazarov, G, Mülkamanov, A., vb. (Haz.) (1983), *Mağtımğuly, saylanan Eserler (2 cilt)*, Aşgabat, Türkmenistan Neşriyatı.
- Öwezgeldiyev M, A. Mülkamanov (Haz.) (1989), *Mağtımğuly-250*, Aşgabat, İlim.
- Samoylovich A. (1997), “Makhtumkuli and Hakim Ata”, *Journal of Makhtumkuli Studies*, Vol. I, John Macleod (Çev.), 12-13.
- Tagan, Atacan (2006) *Kyrk Ýylda Ýazylan Kitap (Ýatlamalar, Oýlanmalar)*, Aşgabat.
- The Journal of Makhtumkuli Studies* (1997, 2000), Vol. I & II
- Türkmen Sovyet Ensiklopediyası* (1983), C V, Aşgabat, Metbuğat Öyi. (T. S. E.)
- Vámberý A. (1879) “Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Mahdumkulis”, Leipzig, *ZDMG* 33, 387-444.
- Yağmır O. (1992) *Mağtımğulınāma*, Aşgabat, Döwlet Medeniyet Hazīnası.